

Увод в езикознанието. Помагало за студентите филолози. Мони Алмалех, Живко Бояджиев, Моско Москов. Съставител Мони Алмалех. КК „Труд“, София, 2000. 103 с.
ISBN: 054 528 157 x



ЧАСТИ НА РЕЧТА И ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

МОНИ АЛМАЛЕХ

Първите уроци в университета сочат липсата на информация по този въпрос у голямото мнозинство от студентите.

Частите на речта са класове от думи, обединени от нещо общо. Частите на изречението са думи (има и разширени части на изречението, които са от няколко думи), обединени от нещо общо, но с оглед на тяхното членство в някакво изречение.

Части на речта не е равно на части на изречението. Между частите на речта и частите на изречението има връзка. Каква е тази връзка? Най-добре ще се ориентираме за тази връзка, ако получим отговор на въпроса „Коя част на речта — каква част на изречението може да бъде?“.

ЧАСТИ НА РЕЧТА

Всичките думи в един език се делят на части на речта без оглед на службата им в изречение. Кой е онзи критерий или принцип, който служи да може да се групират около 150 000 думи, съдържащи се в един език?

За критерий служи собственото значение на думите, какво означават те. Морфологията е дял от езикознанието, който се занимава с делитбата на думите по части на речта. Синтаксисът е дял от езикознанието, който се занимава с частите на изречението.

Науката за значението на думите се нарича семантика. Съществува една друга наука, която е по-обща от семантиката и от езикознанието въобще, която се нарича семиотика. Семиотиката е наука за знаците и знаковите системи.

Всяка една дума е специализирана да означава нещо от реалността.

Предметите и лицата се назоват от съществителните имена, свойствата и качествата на предметите и лицата – от прилагателните

имена. Сред свойствата и качествата на предметите има едно, което е особено важно в социалния и личностния живот на хората – количеството. За назоваване на това особено важно свойство на предметите е обособена отделна част на речта – числително име.

Действията и състоянията се обозначават от глаголите. Вече добре забравеното изплува – има съществителни, прилагателни и числителни имена, глаголи, местоимения (вместо имената), наречия, предлози, съюзи, междуметия и частици. Това са частите на речта. Помнят се много лесно – има две групи от по пет всяка (2 x 5); пет са изменяеми части на речта и пет са неизменяеми.

Изменяеми части на речта ще рече, че те променят своя външен вид и заедно с това – значението си. Такива са имената – съществителните, прилагателните и числителните, а също местоименията и глаголите. Неизменяеми части на речта са наречията, предлозите, съюзите, междуметията и частиците. Табличното представяне много спомага за бързо запомняне.

ИЗМЕНЯЕМИ – 5	НЕИЗМЕНЯЕМИ – 5
1. съществително	1. наречие
2. прилагателно	2. предлог
3. числително	3. съюз
4. местоимение	4. частица
5. глагол	5. междуметие

По какво се променят изменяемите части на речта?

Имената (съществително, прилагателно и числително) се променят по род и число. Родът и числото са граматични категории.

Местоименията освен по род и число, се променят по лице (напр. личните) – първо лице – *аз*, второ – *ти*, трето – *той*, *тя*, *то*, първо лице – *ние*, второ – *вие*, трето – *те*.

По-горе фиксирахме специализацията на изменяемите части на речта да обозначават точно определен кръг от явления от действителността. Как стои въпросът със специализацията на значенията на неизменяемите части на речта? Има ли такава специализация въобще?

Тук е мястото да се въведе понятието семиотика в употреба. Общеизвестна истина е, че естественият език (български, английски, френски, иврит, арабски и пр.) е най-сложната знакова система, известна на Земята. Никой изкуствен език (компютърен, математически, есперанто и др.) не е така сложен.

НЕИЗМЕНЯЕМИ ЧАСТИ НА РЕЧТА

Видяхме, че семиотичната специализация на изменяемите части на речта може да бъде определена без да имаме нужда от изречения, т.е. без да ползваме синтактичен критерий, за да направим класификацията на частите на речта. Така ли е при неизменяемите части на речта? Кои бяха те всъщност?

1) Съюзи – *и, или, а, ала, но, защото, за да, който, която, които* и др.

2) Предлози – *в, на, от, пред, за, по, у, из, зад* и пр.

3) Частици – въпросителната – *ли*; за негация – *не, ни*; позитивната – *да*; за членуване – *-ът, -ят, -та, -то, -те, -та*; за бъдеще време – *ще* и пр.

4) Междуметия – *ах, ох, их, ех, ой*.

5) Наречия – *спортно, бързо, утре, вчера, отсреща* и много други.

Знаковата специализация на съюзите е да не означават някакъв предмет, качеството и/или свойството му, количество, действие или състояние. Съюзите служат за обозначаване на връзките между думите в изречения, в словосъчетания. Съюзите са от непълнозначните думи. Има съчинителни (*и, или, а, ала*) и подчинителни съюзи (*чиито, който* и подобни). Съчинителното отношение означава, че думите, свързани от тия съюзи са в еднакво силна позиция, че те са равностойни, а не подчинени. Подчинителните съюзи оформят отношение на подчиненост между думите, които свързват.

Предлозите също са непълнозначни думи и също служат за свързване на думите в линейни поредици. Предлозите също не се специализирани да обозначават предмети, качествата им или действия от действителността.

Частиците също са непълнозначни думи, неозначаващи нито предмет, нито действие, нито свойства на предметите или свойство на действието. Те служат да оформят значението на цялото изречение-изказване – въпрос, негация.

Междуметията са също непълнозначни думи и подобно на частиците се отнасят до значението на цялото изречение. Специализирани са да означават емоции – радост, болка, изненада и др.

Наречия. Наречията обаче са една част на речта, която е неизменяема, но която няма бързо да различим по характер тъкмо като наречие. Да вземем примерите

1) Обличам се *спортно*.

2) *Спортно* облекло

3) *Бързо* влакче

4) Карам *бързо*.

Думата *спортно* в пример (2) е прилагателно име, а в пример (1) е наречие. Думата *бързо* в пример (4) е наречие, а в пример (3) – прилагателно. Как става това, че една и съща дума веднъж е прилагателно, а в друг пример – наречие. Там е цялата работа, че една дума може да бъде определена като наречие само с помощта на функцията ѝ в изречение, с помощта на синтактичния критерий. Това е първата особеност на наречията. Втората важна особеност е, че нямаме определени думи, които са с постоянен статус на наречие в рамките на знаковата система език. Наречията се образуват практически от всички изменяеми части на речта. В посочените тук четири примера има два случая на образуване на наречие от прилагателни имена. Всъщност какво означава наречие – това не е нито предмет, нито действие, нито качество/свойство на предмет. Наречието е качество/свойство на действието или състоянието. Това е причината ние да можем да определим една дума тъкмо като наречие само с помощта на употреба в изречение. В този смисъл наречието е една част на речта “вампир” – тя изсмуква значението и формата си от другите части на речта и то само от изменяемите. Затова имаме местоименни наречия (*тук, там, отсреща, наблизо*), наречия от имена (*днес, утре, вчера*), наречия от прилагателни имена (*висока* сграда, но пея *високо*). Има и наречия, образувани от глаголи. Това са така наречените глаголни наречия, познати под името деепричастия – *пишейки, стоейки, ядейки, говорейки*. Собственото значение на деепричастията е тъкмо едновременност на посоченото действие с още някое действие. Като част на речта деепричастията са наречия. Наречия, образувани от глаголи.

В съвременния български език само думите *днес, утре, вчера* може да бъдат различени като като наречия без помощта на контекст.

Случаят с наречията е повод да се кажат няколко думи за ориентация за т.нар дефективни глаголни форми. Казаното е в контекста на въпроса – какви части на речта са дефективните глаголни форми?

ДЕФЕКТИВНИТЕ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ – КАКВИ ЧАСТИ НА РЕЧТА СА?

Кои са дефективните глаголни форми?

Дефективните глаголни форми това са форми на глаголите, в които има загуба на обичайните и задължителните за глаголите граматични

категории (лице, залог, време, вид, наклонение), по които глаголът се променя. Дефективните глаголни форми се наричат още нелични, защото всички те са загубили категорията лице.

Такива са:

1) Причастието – *ходил, ходел, пиан, написан, залят, набит, ходещ, превеждащ, конвертиращ, конвертируем, преводим.*

2) Деепричастието – *ходейки, свирейки.*

3) Отглаголното съществително – *ходене, свирене, катерене, извинение.*

Като части на речта те са:

Причастието е отглаголно **прилагателно име**.

Деепричастието е отглаголно **наречие**.

Отглаголното съществително е **съществително** име.

Какво означава това? Това означава, че в рамките на най-сложната знакова система, наречена естествен език, има знакови механизми, които позволяват изключения от основните правила. Нещо като тайни входи в крепост. Например в крепостта на семиотичната специализация на съществителното име да означава предмети, същности и лица задната вратичка, наречена отглаголно съществително, позволява да се посочи значение на действие, но по своята форма и изменяемост то да се променя както съществително име – само по род и число; да може да получава определителен член; в крепостта на специализацията на прилагателното име да означава свойство или качество на предметите има тайна вратичка да се обозначава действие или състояние, което обаче по форма се променя както прилагателното – само по род и число, определеност, а не по всичките граматични категории на глагола. Това е причастието.

Сега нека да проследим конкретните възможности на трите дефективни глаголни форми да се променят по нещо. С други думи, сега ще проследим, кои глаголни категории са загубили тия глаголни форми, та да ги наричаме дефективни, та да ги схващаме като други части на речта, а не като глаголи.

ПРИЧАСТИЕ

Причастието бива сегашно и минало.

Сегашното причастие изглежда така – *ходещ, пиещ, конвертируем, преводим.*

Миналото причастие има облика – *ходил, ходел, пишел, писал; пиан, написан, залят, набит.*

Следователно причастията не са загубили категорията време.

Някой веднага ще протестира, че в един куп бяха наблъскани: сегашно деятелно (*ходещ, пишещ*) и сегашното страдателно причастие (*конвертируем, преводим*); минало свършено деятелно и миналото несвършено деятелно (*ходил, ходел*); минало страдателно (*пият, залят*). Веднага се съгласяваме, за да посочим, че причастията не са загубили още една граматична категория на глагола – залог.

Друг пък ще протестира, че са посочени едни думи, които днес се схващат от българина като чисти прилагателни имена – прилагателните на *-н* и на *-т* – *наяден, пиян, нагизден, набит*, както и прилагателните на *-щ* – *ходещ, свирещ*.

Трети, по-сведущ, може да протестира, че в тоя общ куп са сложени миналите свършени деятелни причастия и миналите несвършени деятелни причастия – и двете завършващи винаги на *-л*. Този по-сведущ може да поиска да се конкретизира – термините минало свършено и минало несвършено за какво се отнасят – за време или имат нещо общо с категорията вид на глагола. Засега обаче, за целите на това помагало, връзката и отношението минало несвършено – несвършен вид и минало свършено време – свършен вид на глагола ще остане за по-нататък.

Нека се върнем на темата – дефективните глаголни форми – какви глаголни категории са запазили и какви са изгубили?

Безспорно причастията, като група, пазят ред глаголни категории – време, залог, род – явяваща се в трето лице единствено число на някои времена (*ходила, ходило, ходил, ходещ, ходеща, ходещо*), число (*ходили, ходели, ходещи, конвертируеми*). Като част на речта обаче те си остават прилагателни имена. Отглаголни прилагателни имена.

Важна функция на миналите деятелни причастия е да бъдат съставна част от сложните глаголни времена – *бил съм бил ходил* и пр. Когато са част от такава сложна, съставна глаголна форма тези причастия не са прилагателно име като част на речта, а са глагол, част от съставна глаголна форма.

ДЕЕПРИЧАСТИЕ

Деепричастието не е запазило никакви глаголни категории. *Четейки, пишейки* и др. нямат нито род, нито число, нито време, нито залог.

Деепричастието (подобно на другите дефективни глаголни форми) обаче е запазило способността на глагола да получава пояснения в изречение, така както го прави и глагола – *четейки бързо, дъвчейки бавно*. *Бавно* и *бързо* са наречия към глаголното наречие. *Ходейки по улицата*. *По улицата* има същата изреченска функция като *бързо* и *бавно* –

обстоятелство. Това са все примери за “задните вратички”, напълно законни впрочем, в най-сложната знакова система – естествения език.

ОТГЛАГОЛНО СЪЩЕСТВИТЕЛНО

Днес като отглаголни съществителни се схващат форми, образувани от глагол, окончаваци на *-не* или *-ние*: *четене, писане, оформление, задължение, уверение*. Бидейки като част на речта съществително име, те трябва да могат да се променят както съществителното име. Това обаче е едно добро очакване, което се сбъдва не толкоз системно и често. Системната, свободна промяна по род и число е едно твърде екзотично изменение на отглаголните съществителни; Никой не казва *един четене* или *една четене*. Казва се *едно литературно четене*. Може да чуем и *литературни четения*, но това по-скоро е вече термин, отколкото способност на всички отглаголни съществителни, завършващи на *-не* или *-ние* да приемат регулярно множествено число. Сред тия по-редки случаи е *уверения*. Отглаголни са и ред други съществителни като *отговорност, заготовка, подготовка, кипеж, гърмеж, маскировка, наслада, пощада, пробуда, размяна, замяна, смяна, веселба, служба, дрямка, милувка, целувка, почивка, поправка*, при които формата за единствено число е употребима само в един род и може да се приемат свободно и регулярно форми за множествено число. Това са съществителни имена за действия, които обаче вече не се схващат като типичните отглаголни съществителни.

*

И така причастията като части на речта са отглаголни прилагателни, когато не са част от сложно глаголно време, деепричастията са неизменяемата част на речта – наречие, а отглаголните съществителни – изменяемата част на речта съществително име. В семантиката на тия дефективни глаголни форми обаче винаги присъства действие или състояние. Следователно тук има пример за една специфика на отношението форма и съдържание в рамките на знаковата система език.

СЕМИОТИЧНА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ НА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА

Съществителните имена са знаци за предмети или състояния.

Прилагателните имена са знаци за признаци, качества, свойства на предметите и лицата.

Числителните имена са знаци за специфичното качество на предметите и лицата – количеството.

Местоименията са знаци, които могат да заместват всичките три вида имена.

Глаголите са знаци, които са специализирани да обозначават в системата на езика действия или състояния.

Съюзите и предлозите са знаци, които служат за свързване на пълнозначните думи в линейните подредби на изреченията и текстовете.

Междуметията са знаци, специализирани да обозначат емоции.

Наречията са знаци, които са специализирани в системата да обозначат качество, признак, свойство на действията и състоянията. Наречието заема като лексикален материал думи от всичките пълнозначни части на речта, за да изпълни своята знакова функция в изречението. Затова една дума може да бъде определена като наречие само в изречение (изключение правят *днес, утре, вчера*, които в старобългарски се скланят като съществителни).

В рамките на знаковата система език има ред изключения от най-общите правила, едни задни вратички, които всъщност обогатяват знаковите и изразните възможности на цялата система. Такъв сорт са дефективните глаголни форми, които загубват различен брой глаголни граматични категории и престават да бъдат като части на речта глаголи, но остават със значение за действие или състояние. Деепричастията (отглаголни наречия), причастията (отглаголни прилагателни) и отглаголните съществителни. Първите са неизменяема част на речта, а другите две са изменяеми части на речта. Никой от тях не е глагол.

ПЪЛНОЗНАЧНИ И НЕПЪЛНОЗНАЧНИ ЧАСТИ НА РЕЧТА

Пълнозначни са: съществително, прилагателното, числителното, местоимението и наречието.

Непълнозначни са: съюзите, предлозите, частиците и междуметията.

Непълнозначни означава, че без контекст тия части на речта нямат свое значение.

Делитбата на частите на речта на две по пет (2 x 5) бе по признака изменяемост (със знак плюс или минус), а по признака собствено значение – пълнозначност – частите на речта са шест пълнозначни и четири непълнозначни (6 + 4).

ПЪЛНОЗНАЧНИ - 6	НЕПЪЛНОЗНАЧНИ - 4
1. съществително	
2. прилагателно	1. предлог

3. числително	2. съюз
4. местоимение	3. частица
5. глагол	4. междуметие
6. наречие	

Пълнозначните се наричат също самостоятелни, а непълнозначните – несамостоятелни или служебни думи.

РАВНИЩА НА ЕЗИКА

Частите на речта се отнасят до равнището на думите. В езикознанието това се нарича лексикално равнище. Лексикалното равнище на езика се изучава с методите и гледните точки на няколко езиковедски науки – морфология (строежа на думата), лексикология и лексикография (теория и практика на речниците), словообразуване.

Смята се за общоприето, че можем да различим значението именно на равнището на думата и нейните съставки – морфемите.

По-ниско равнище, в което е твърде трудно да се отличи наличието на семантика, е това на звуковете. Фонетиката и фонологията се занимават с това равнище на езика.

Когато думите се подредят линейно, има голяма вероятност да се изкажат завършени мисли. Тогава говорим за изречение и неговите структурни елементи – различните словосъчетания. Синтаксисът се занимава с това равнище на езика. Ако се подредят линейно множество изречения, се получава текст. Съществува текстовата лингвистика (лингвистика на текста), която е наука с интердисциплинарен подход и методика. Тя изучава явленията и закономерностите в текстовото равнище на езика.

Всичките равнища на езика са обособени, но са неразривно свързани.

ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

По същество частите на изречението вече са част от синтаксиса. Тук обаче ще се постави простичкият въпрос – **Коя част на изречението – каква част на изречението може да бъде?** Преди това – поредното спомняне на материала от шести клас.

Частите на изречението са шест (6).

Те са: подлог, сказуемо, допълнение, определение, обстоятелствено пояснение и сказуемно определение.

Щом частите на изречението са шест, а частите на речта – десет, значи тука има някаква асиметрия, защото всички части на речта участват в съставянето на изречения. Очевидно е, че една част на изречението е абстракция от правилата за линейна подредба на думите, в която могат да се вмъкват различни части на речта и да я изпълняват като своя синтактична функция в изречението. Това означава, че на собствената семантика на думата се наслагва още нещо, което е от семантиката на синтактичната функция, наричана част на изречението. Например думата *стая* е съществително, което може да е както място на действието, така и обект на действието – *Влизам в стаята; Боядисах стаята; Изцапах стаята; Купувам стаята*. Важно и любопитно е да се види съществителното например – каква част на изречението може да бъде. Преди това обаче нека да посочим кратки (оспорими от вечно разномислещите езиковеди) дефиниции на частите на изречението. Предпочитанията тук са към казаното от Л. Андрейчин (Андрейчин, 1978).

“Подлогът означава предмета, за който се съобщава нещо в изречението.” (Андрейчин, 1978, с. 347)

“Сказуемото означава това, което се съобщава за подлога, т.е. някаква негова проява или особеност.” (Андрейчин, 1978, с. 349)

“Допълнението означава предмет, който се засяга пряко или косвено от глаголното действие.” (Андрейчин, 1978, с. 358)

“Обстоятелството е съществително име или наречие, което пояснява сказуемото откъм място, време, начин, количество и степен, причина и цел или други някои отношения.” (Андрейчин, 1978, с. 365)

“Определението е дума, която пояснява съществителното име и означава признак.” (Андрейчин, 1978, с. 369)

Сказуемното определение е “(...) съществително или прилагателно име (или причастие)” (...), “което заедно със спомагателния глагол образува съставно сказуемо. Отговаря обикновено на въпрос какъв, кой” (Андрейчин, 1978, с. 350)

Става дума за конструкцията от типа *х е у*, където *х* е подлогът, а *у* – сказуемното определение: Иван е *учител*, Иван е *млад*, Иван е *заспал*, Иван е *първи*. Думите *учител*, *млад*, *заспал*, *първи* са сказуемни определения. Вижда се, че като части на речта те са съответно съществително, прилагателно, отглаголно прилагателно (причастие), числително. Спомагателният глагол има още две функции, които са различни от тази на участието му в структурирането на сказуемното определение. Тук става дума за “(...) онова, което се съобщава за подлога (...)” (Андрейчин, 1978, с. 350). Затова тази част на изречението е и

определение, и сказуемно.

Терминът „част на изречението” често пъти се замества успешно с термина „синтактична функция”. Трябва да се помни обаче, че терминът синтактична функция е по-широко понятие и често пъти има ред други значения в езиковедските трудове.

Добре е да се знае, че чуждоезичната граматическа терминология не винаги съвпада с българската. Например в английски език говорят не за подлог, а за субект, не за допълнение, а за обект; в български казваме „словосъчетание”, а в англоезичната терминология използват „група на глагола” и „група на съществителното” и т.н.

Добри или лоши, остарели или не, по-общи или не – дефинициите на Андрейчин, особено за подлог и сказуемо, са много полезни за целите на това помагало.

Тук е мястото да се припомни една често появяваща се грешка при дефинирането на подлога: “Подлогът е извършителят на действието” Подобна дефиниция не е вярна, защото има изречения от типа *Книгата се чете от Иван*, където подлогът е думата *книгата*, а допълнението е *Иван*. Затова дефиницията за подлог на Л.Андрейчин е тъй подходяща засега.

В току що посочените примери ясно личи едно противоречие в нефилологическата представа за подлога – имаме си подлог, обаче той, бидейки подлог, не извършва действието. Това е повод да се постави въпросът за съотношението семантика-синтаксис. В по-модерните времена – от петдесетте години насам – разцвет претърпя т.нар. формален синтаксис, в който бе вкарана математическа логика в езикознанието и по специално в синтаксиса. В това течение, заляло световното езиконание в последните петдесетина години, семантиката е извадена от науката синтаксис. Във формалния синтаксис семантиката е добавъчен елемент, приписван на синтактичните структури.

Семантиката като наука не се занимава само с едно равнище на езика, както е при морфологията, лексикографията, словообразуването (лексикалното равнище) или фонетиката, или синтаксиса. Семантиката е наука за значението на някаква езикова единица, независимо от равнището ѝ в езика. Тази единица може да бъде морфема, лексема (дума), изречение. Сериозните съвременни последователи на формалния синтаксис възприемат философията на това успешно и приносно течение вече като вид болест, която трябва да бъде преболедувана и да се върви напред. Да се върви напред означава да се възстанови статусът на семантиката като нещо равностойно на синтактичната структура, защото виждаме, че в един школски пример за това, що е подлог, има разминаване на синтактичната

функция и семантиката. Истината е, че синтактичните функции на различните части на речта като части на изречението не могат да минат без обяснения на отношението синтаксис-семантика. Също така, вярно е, че синтактичната функция (част на изречението) е една логическа абстракция, която се попълва с различни части на речта. Това води до нашия класически и простиичък въпрос:

КОЯ ЧАСТ НА РЕЧТА – КАКВА ЧАСТ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО МОЖЕ ДА БЪДЕ?

В цитирания вече труд на Л. Андрейчин всъщност голяма част от описанието е тъкмо отговор-информация на този въпрос. Тук ще се посочат най-често срещаните случаи, като няма да се занимаваме с огромното възможно разнообразие в това отношение и всичките “задни вратички”, които системата на езика предлага във връзката `части на речта` - `части на изречението`.

ПОДЛОГЪТ се изпълнява като функция от: съществителни имена, местоимения, прилагателни (включително и глаголни), числителни имена. Може обаче да бъдат и други части на речта – *Иван* чете, *Той* чете, *Автобусът* пристигна, *Раненият* вече оздравя; *Двама* се карат, *третият* печели. (Някои от примерите са на Андрейчин).

Синтактичната функция **СКАЗУЕМО** може да бъде заемана само от глагола и от никоя друга част на речта.

Подлогът и сказуемото са главни части на изречението, защото те, без помощта на останалите, могат да образуват завършена мисъл, т.е. изречение.

ОПРЕДЕЛЕНИЕТО като синтактична функция заемат прилагателно, числително, местоимение, съществително: *бърз влак, висока сграда, добър играч, лош човек, пет души, шест студенти, чашата му, чантата ѝ, неговата чанта, чаша вода, група ученици, филия хляб*. Това са съгласувани и несъгласувани определения, между които общото е, че са безпредложно свързани с определяемото. Съществуват и предложно свързани с определяемото определения – *чаша с вода*. С въпроса за съгласуване и предложно свързване ще се занимаем при **Синтактичните връзки**.

Определението в дефиницията на Андрейчин не се различава от посочената тук семиотична специализация на прилагателното – “Определението е дума, която пояснява съществителното и означава признак.” (Андрейчин, 1978, с. 369).

Определение може да се яви към всяко съществително име, независимо от функцията в изречение на това съществително. Съществителното може да бъде подлог, допълнение, обстоятелство, сказуемно определение и да има към себе си определение. В рамките на отношенията между това определение и съществителното, което то пояснява, има още един термин – определяемо. Определяемото не е част на изречението, а отразява отношенията на определителност, характеризиращи това съществително и това прилагателно. От гледна точка на цялото изречение тогава се говори за разширени части на изречението, т.е. подлог и прилежащото му определение/я, напр. *Почернелият от почивката на морето Иван влезе в подновената и освежена от ремонта стая.* В този пример и обстоятелството за място - *в стаята* - е разширена част на изречението.

ДОПЪЛНЕНИЕТО може да се заема като функция от следните части на речта: съществително име, прилагателно (или причастие), числително име. Тава са най-често срещаните случаи, останалите имат много по-тясна употреба.

Изпих водата; Иван носи чантата си; Той взе лъжицата. Това са преки допълнения, т.е. връзката е без предлог. Непреките допълнения са свързани с глагола с помощта на предлог – Той мислеше за *изпита*.

Помагай на *слабите*. Събери *две и три*. Върни *му парите*.

ОБСТОЯТЕЛСТВОТО е синтактична функция, която се изпълнява от наречие или съществително: *Пътувам бързо.; Яздя добре.; Пътувам утре.; Ще те чакам в кафенето отсреща.; Отивам във Варна.; Отивам на планина.; Дъвчейки, той пресече улицата.*

Обстоятелствените пояснения се различават лесно от допълненията по въпроса, на който отговарят. Въпросите за обстоятелство са *Къде?, Кога?, Как?*.

СИНТАКТИЧНИ ВРЪЗКИ

Думите се свързват в линейни поредици чрез различни начини на свързване (синтактични връзки). Тия начини на свързване основно се делят на два вида – съчинителни и подчинителни.

ПОДЧИНИТЕЛНИ ВРЪЗКИ

1) СЪГЛАСУВАНЕ. Съгласуването е синтактична връзка, при която две или повече думи се съгласуват по род, число или още граматични категории, т.е. има водеща дума, която задължава останалите да приемат нейните граматични категории. Съгласуват се подлогът и сказуемото,

определението и определяемото. Напр. *Иван чете*, но не и *Иван четат*; *бял кон*, но не *бели кон*.

2) ПРЕДЛОЖНА. Предложната връзка се материализира чрез някой от предлозите. Едната дума е главна, а другата е подчинена. Не се извършва задължително съгласуване – *чаша с коняк*. В такива случаи се говори за несъгласувано определение.

3) ПРИЛАГАНЕ. Прилагането е синтактична връзка, при която не се държи сметка за съгласуване на граматичните форми на думите, на тяхната форма, а те се обвързват подчинително само на базата на семантиката си – *чаша коняк, чаша вода, група студенти, професор Иванова*. Възможни са случайни съвпадения на рода и числото например (*чаша вода*), но те не са системни и задължителни за спазване. Случайните съвпадения на рода и числото не правят от тези случаи съгласуване – връзката остава прилагане. Можем да наречем тази връзка с работно понятие – несъгласуване – където несъгласуването е по форма, по облик, но не и по съдържание.

Прилагането между имена не употребява предлози, за да се материализира. Определенията се наричат несъгласувани.

Вариант на тази връзка между две съществителни има при т.нар. приложения. Приложенията са съществителни имена, които са особен вид несъгласувани определения. Приложението назовава същия предмет, същина от действителността, но с друго, второ име – *доктор Петрова, доктор Петров, инженер Иванова, инженер Иванова, майка героиня, снага топола, леща чорба*.

При обичайните несъгласувани определения двете съществителни имена са две названия на два различни обекта, същини от действителността – *чаша вода, група студенти, филия хляб*.

Словосъчетанията от две съществителни (с несъгласувано определение или с приложение) повдигат въпроса за границата и разликата между сложна дума – *помощник-аптекаря, заместник-директор* и словосъчетание в българския език. Словосъчетанията се изменят по род число чрез промяна на второто съществително – *помощник-аптекарята, заместник-директора, заместник-директорката*. Свободното словосъчетание позволява да се променя първата дума – *групата студенти, чашата вода*. Друг е въпросът, че при членуване обикновено словосъчетанието приема предложно свързване, поради своята семантична натовареност – предложното словосъчетание е по-опростено по семантичната си структура и е частично синонимно на безпредложното: *чашата с вода = чашата вода*.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин, 1978 – Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, Наука и изкуство, София, 1978.